

УДК 94(477.43)»18/19»:355.454

**РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ ТА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА
РЕГІОНУ (КІН. XVIII – ПОЧ. XX СТ.)****RUSSIAN ARMY IN THE COASTAL COUNTRY
OF UKRAINE AND THE ARCHITECTURAL
HERITAGE OF THE REGION
(KIN. XVIII - EARLY XX CENTURY)****Стецюк В. Б.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України, Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка
(Україна, Кам'янець-Подільський),
e-mail: steciukvad82@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5799-8316>

Палилюк О. М.,

кандидат історичних наук, викладач,
Подільський спеціальний навчально-
реабілітаційний
соціально-економічний коледж (Україна,
Кам'янець-Подільський),
e-mail: Palelulko1980@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5799-8256>

Stetsiuk V. B.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Department of History of Ukraine,
Kamyanets-Podilskyi national Ivan Ogiyenko
University (Ukraine, Kamianets-Podilskyi),
e-mail: steciukvad82@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5799-8316>

Palyulko O. M.,

Candidate of Historical Sciences, Lecture, Podolian
special educational and rehabilitation socio-economic
college (Ukraine, Kamianets-Podilskyi),
e-mail: Palelulko1980@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5799-8256>

В статті на основі архівних матеріалів та опублікованих джерел проаналізовано практики використання російською армією пам'яток архітектури Правобережної України, зокрема, пристосування їх для розміщення військових частин та інституцій, застосування як «місць пам'яті» у пропагандистській роботі тощо.

Ключові слова: російська армія, Правобережна Україна, Кам'янець-Подільський, Меджибіж.

The article, on the basis of archival materials and published sources, analyzes the practice of using the Russian Army's monuments of Right-Bank Ukraine architecture.

Keywords: Russian army, Right-Bank Ukraine, Kamianets-Podilskyi, Medzhybizh.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії під контролем імперських властей опинилась територія, насичена значною кількістю пам'яток архітектури, зокрема, оборонної. До їх вивчення, використання та популяризації досить активно долучились представники російської армії. Безумовно, саме об'єкти оборонного зодчества найбільше привертати увагу військового відомства, зацікавленого у продовженні їх експлуатації.

Найбільш яскраво процес використання архітектурної спадщини простежується на прикладі

Кам'янця-Подільського. На момент приєднання міста до імперії Романових у ньому вже існувала значна кількість пам'яток старовини. Чимала їх частина активно використовувалась залогом Речі Посполитої, дислокованою у місті. Зокрема, Старий і Новий замки, попри втрату колишнього оборонного значення, продовжували використовувати для прикриття західних підходів до міста. Крім того, у місті знаходилась значна кількість будівель культового та побутового призначення, придатна для переобладнання у військових цілях. А саме військові завдання були пріоритетними для Кам'янця, розташованого неподалік кордону із Австрійською (а до 1812 р. – також із Османською) імперіями.

На першому етапі після приєднання до Російської імперії об'єктом найбільш активного використання військовими у Кам'янці став комплекс споруд фортеці. Вже на кінець XVIII ст. стала очевидною невідповідність Нового замку Кам'янця-Подільського вимогам сучасного військового мистецтва. Було розроблено низку проектів щодо модернізації системи укріплень міста. Найвідомішим із них був проект майбутнього генерала К. Оппермана; не будемо детально зупинятись на його характеристиці, зауважимо лише, що проект не було втілено через нестачу коштів.

Також було відхилено й інші подібні проекти, а у 1812 р. фортецю як військову одиницю розформували, передавши споруди Старого замку у розпорядження міністерства внутрішніх справ [13, с. 530]. У цей час розпочалось розбирання старих споруд у внутрішньому дворі фортеці й будівництво натомість чотирьох пристінних корпусів, призначених для утримання в'язнів та охорони. В другій половині XIX ст. у фортеці розмістили низку підрозділів губернського батальйону. Так, на початку 1860-х тут перебувала музична команди батальйону [2, арк. 2].

Варто зауважити, що до кінця XIX ст. у збройних силах Російської імперії співіснували польові частини, призначені для ведення бойових операцій, та місцеві війська, призначені для підтримки правопорядку, конвоювання ув'язнених тощо. У Кам'янці польові частини тривалий час дислокувалися методом так званих «просторових кварталів», коли взимку вояки розміщувалися у житлах селян та міщан, а на літній період переводилися до наметових таборів. Водночас у низці будівель фортеці розміщувались підрозділи губернського (місцевого) батальйону, переформованого в 1878 р. у резервний батальйон, а 1888 р. – у резервний піхотний полк.

Подібні практики мали місце і щодо інших споруд. Так, наприклад, колишній монастир францисканців, перетворений імперськими властями у резиденцію православного єпископа, частково перетворили у так звані Архієрейські казарми, де до 1895 р. розміщувались вояки резервного батальйону [3, арк. 14]. Також відомо, що у 1870-х рр. для розміщення архіву місцевого батальйону використовувалася Кушнірська башта XVI ст. [3, арк. 16-16 зв.].

Процеси, подібні до того, що відбувалося в Кам'янці-Подільському, мали місце і в інших міс-

тах і містечках Правобережної України. Так, важливі зміни в статусі та призначенні архітектурних пам'яток мали місце після польських повстань 1830-1831 та 1863 рр., коли імперські власті провели масштабні конфіскації володінь учасників повстань. У 1831 р. у магнатів Чарторийських було конфісковано містечко Меджибіж включно із замком XVI-XVIII ст. Містечко передали у розпорядження військового відомства і воно стало осередком військових поселень. У замку розташували низку інституцій, покликаних забезпечувати функціонування округу поселенців. Після ліквідації у 1859 р. військових поселень Меджибізький замок залишився у розпорядженні військово-інженерного відомства. Надалі у замку розміщувались підрозділи 12-го гусарського (у 1884-1907 рр. – 36-го драгунського) Охтирського полку. При цьому в самому замку розміщувались лише полкова канцелярія, офіцерське зібрання, нестройова і музична команди, решта ж підрозділів розміщувались у довколишніх селах [4, арк. 212].

Тим не менш, суто утилітарне використання замкових споруд безпосередньо позначалось на їх стані. Так, при облаштуванні офіцерського зібрання в колишньому палаці Сенявських XVI ст. здійснили наступні роботи: віконні й дверні отвори розтесали, ренесансне облицювання вікон і дверей замінили тиньковими профілями, що облямували стрільчасті завершення; корпуси, вежі й фортечні мури увінчали декоративними зубчастими парапетами; північно-східну круглу вежу надбудували у формі восьмигранника зі стрільчастими дверними й віконними отворами до розміру, пристосованого для офіцерського зібрання (саме тоді вежу назвали Офіцерською) У залі поставили коминки, а ззовні створили терасу і огородили її чавунної огорожею. Аналогічно огородили терасу над південно-східним бастіоном, куди виходили двері з великої бенкетної зали, перетвореної на масивну вежу над колишнім барбаканом. Стіни всіх будівель і фортечні мури покрили вапняним тиньком білого кольору [4, арк. 248].

Подібні зміни відбувались із комплексом резиденції Потоцьких в Умані, конфіскованої за участь в Листопадовому повстанні М. Потоцького. Резиденція стала центром округу військових поселень. При цьому її споруди зазнали значних змін, зумовлених цілим рядом чинників – від необхідності пристосування певних споруд для розміщення військ до естетичних смаків окремих осіб (наприклад, мала місце перебудова входу на територію парку та альтанки на острові Анти-Цирцеї згідно вказівок Миколи І).

Цікаво, що на заваді змінам не став навіть вагомий суспільний статус пам'ятки, яка практично одразу після створення здобула славу на всій території колишньої Речі Посполитої. Достатньо перспективною, на нашу думку, може бути спроба розглянути дії царського уряду щодо архітектурних пам'яток Умані як певне «сакральне насильство» – цілеспрямовані насильницькі дії з метою демонстративного приниження знакових для «чужих» місць. Варто зазначити, що в окремих випадках

російська влада цілеспрямовано проводила подібні дії; наприклад, у Замості костел було перетворено у казарми козацького полку, при цьому для задоволення релігійних потреб вояків було збудовано храм типового проекту [10, с. 370]. Що стосується Умані, то варто відзначити, що в числі перших змін було знищення в парковому комплексі бюсту Тадеуша Костюшка і пам'ятника Юзефу Понятовському; вважаємо, що символічний характер подібних дій є беззаперечним.

Зміни у використанні окремих об'єктів Умані відбувались і надалі. Так, після передислокації до міста 73-го піхотного Кримського полку в 1888 р. постало питання про необхідність надання військовій частині приміщення для полкового храму. З цією метою храму передали будівлю інженерного відомства – велику одноповерхову споруду, збудовану за часів володіння містом графом Потоцьким як спеціалізована концертна зала. За участі великого князя Олександра Михайловича (шефа Кримського полку) були зібрані 30000 руб. на облаштування полкової церкви; під керівництвом полкового священика протоієрея Миколи Каллістова споруда була перебудована для використання в культових цілях, при чому, як зазначали дореволюційні видання, «вся архітектура церкви всередині і зовні була зроблена в російському стилі» [15, с. 362].

Не оминули аналогічні процеси і Волинь. Так, з 1875 р. у Дубенському замку розташовувався 41-й піхотний Селенгінський полк. В колишньому палаці Любомирських розташовувались полкова канцелярія, офіцерське зібрання та нестройова рота (підрозділ матеріального забезпечення), а в сеймовому залі – полкова церква Сходження Святого Духа [12, с. 125].

Замок в місті Острог станом на 1879 р. його власник, статс-секретар С. Танєєв, здавав за 400 руб. на рік військовому відомству; за вказану суму військові отримували у своє розпорядження всі цілі нижні поверхи, які використовували як склади [8, с. 152].

Острога стосується і зафіксований у джерелах випадок залучення військових до реставрації не-військового об'єкту. У 1886 р. з ініціативи власниці Острога княгині А. Блудової розпочалась реставрація церкви Богоявлення Господнього на території замку. За словами мистецтвознавця Г. Лукомського, «реставрацію проводили солдати ... залишки руїн собору були розібрані до підвалів...» [11, с. 66].

У 1893 р. продав військовому відомству замок у Вишнівці князь Кочубей [17, с. 12.]. Польська преса краю зустріла цю новину вкрай негативно, критикуючи князя за байдужість до долі пам'ятки, що, однак, ніяк не вплинуло на перебіг продажу. В даному випадку цікава, насамперед, різниця в ставленні до історичної пам'ятки – об'єкт, важливий для етнічних поляків як нагадування про величну епоху XVII ст., російським власником сприймався просто як великий комплекс споруд, придатний для будь-якого використання.

Практика утилітарного використання пам'яток архітектури зберігалася аж до початку Першої світової війни, і далеко не завжди винними в цьому

були лише представники військового відомства. Наприклад, у Луцькому замку станом на 1907 р. знаходились «велика кам'яна» та «мала дерев'яна» казарми 43-го піхотного Охотського полку, розміщені з ініціативи міської управи; більше того, для нормального облаштування побуту солдат в замку також було споруджено приміщення для їдальні та цейхгаузу і туалет [1, арк. 23а-23б].

Попри переважання суто практичного використання споруд більш ранніх епох, поступово відбувалися зміни в їх сприйнятті. Упродовж XIX ст. утвердився погляд на пам'ятку архітектури як на «високохудожній архітектурний твір, збудований у минулі історичні періоди». Суспільство почало більш критично ставитись до утилітарного використання пам'яток минулщини, наголошуючи на необхідності їх вивчення та збереження. Зауважимо, що в різних країнах Європи ці зміни відбувалися з різною швидкістю. Показово, що британський релігійний діяч Е. Гендерсон, котрий побував у Кам'янці-Подільському в 1816 р., у своїх подорожніх записках спеціально відзначив історичну та культурну цінність низки пам'яток міста [16, с. 216]. Натомість у Російській імперії в цей час домінувало суто прагматичне ставлення до подібних об'єктів.

Зміни у сприйнятті архітектурної спадщини співпали з активізацією пропагандистської роботи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. імперське військове відомство починає приділяти все більшу увагу проблемам формування імперського патріотизму. Особливо активно цей процес розгорнувся після поразки Російської імперії у війні з Японією, яка переконливо показала небажання більшості підданих підтримувати малозрозумілий для них конфлікт на Далекому Сході. У 1907 р. в Санкт-Петербурзі було створено Російське військово-історичне товариство (РВІТ). У Києві відділ РВІТ постав у 1909 р. і практично одразу розпочав жваву діяльність. Зокрема, в його складі була створена комісія з вивчення пам'яток військової історії. При цьому акцент робився на об'єкти, покликані засвідчити «спокоєвічно російський» характер українських земель. Російська дослідниця Т. Коловська, описуючи подібний процес на прикладі Кавказу, вживає термін «інтелектуальне освоєння» [9, с. 4], що доволі влучно передає специфіку процесу. Питання про «інтелектуальне освоєння» імперським військом Українського Правобережжя вимагає ретельного вивчення. На сторінках військових часописів з'явилась низка досліджень, присвячених пам'яткам регіону, які намагались інтерпретувати як «російські».

Зокрема, в Острог з метою вивчення замку князів Острозьких делегували члена відділу, офіцера штабу Київського військового округу М. Дітерихса. Маючи вже на той час досвід історичних досліджень, Дітерихс не лише здійснив опис замку, а й підготував дослідження з історії Острога та Острозької землі, опубліковане в часописі Київського відділу РВІТ «Військово-історичний вісник» [5].

Загалом об'єктами інтересу з боку Київського відділу РВІТ на території Правобережної України

стала низка замків у Волині, Поділлі та Київщини, в інтересі до яких також відверто поєднувались наукові та пропагандистські чинники [14, с. 184-185].

Активний інтерес до пам'яток архітектури демонстрували і підрозділи Київського відділу – підвідділи. Створений у 1911 р. Проскурівський підвідділ РВІТ на одному з перших засідань прийняв рішення звернутись до Головного інженерного відомства з проханням надати старовинні плани Кам'янець-Подільської та Хотинської фортець [6, с. 9]. 11 серпня 1913 р. в Меджибозькому таборі відбулось засідання Проскурівського підвідділу, в якому взяли участь 24 члени підвідділу та 52 запрошених офіцери різних частин табірної збору. Ключовим елементом засідання стала доповідь штабс-капітана Курчатова про Меджибозький замок, а також подальша екскурсія замком. Протокол засідання чітко демонструє обмеженість знань про замок – так, начальник 12-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант М. Орлов озвучив тезу про існування під двором замку підземної зали, придатної для розміщення усього полкового обозу [7, с. 3-4]. Поза сумнівом, в основу цієї інформації лягли перекази та легенди, оскільки жодного достовірного підтвердження вона не мала. Тим не менш, сам факт інтересу до історії фортеці і навіть зацікавленість фольклором про неї може засвідчити про зміни у ставленні до подібних пам'яток минулого.

Загалом використання військовим відомством Російської імперії архітектурної Правобережної України пройшло тривалу еволюцію. Тривалий час переважало утилітарне використання пам'яток, коли практично ігнорувалася їх культурна та історична цінність. Однак вже наприкінці XIX – на початку XX ст. об'єкти архітектурної спадщини починають використовувати у пропагандистській роботі військового відомства (як із військовослужбовцями, так і з цивільним населенням).

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області. Фонд 3. Опис 1. Спр. 442. Переписка с Луцким уезным воинским начальником о расквартировании в г. Луцке 43-го пехотного Охотского полка и списки городских казарм (31 мая 1905 г. – 1 апреля 1910 г.). 222 арк.
2. Державний архів Хмельницької області. Фонд 114. Опис 1. Спр. 67. О несогласии командира губернского батальона к отводу в крепостных амбразурах помещения для обоза Севского полка (10 августа 1861 г. – 25 октября 1861 г.). 7 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Фонд 240. Опис 1. Спр. 435. Дело о квартирном довольствии 186 пехотного резервного Каменецкого полка (5 января 1893 г. – 21 сентября 1895 г.). – арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Фонд 240. Оп.1. Спр.1476. Дело о квартирном довольствии 36 драгунского Ахтырского полка (26 июля 1899 г. – 14 сентября 1901 г.). 546 арк.
5. Дитерихс М. Острог и Острожское княжество (Очерки областной старины) // Военно-исторический вестник. 1911. №7-8; 1912. №1.
6. Журналы заседаний Проскуровского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества // Военно-исторический вестник. 1911. №9-10. С. 9.
7. Журналы заседаний Проскуровского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-

Исторического Общества // Военно-исторический вестник. 1912. №1-2. С. 3-5.

8. Ковальський М. П. На узвишші кам'янім...: Нездійснені проекти перебудови споруд Замкової гори в Острозі (XIX ст.) // В кн.: Етюд з історії Острога: Нариси. Острог: Острозька академія, 1998. С.150-160.

9. Колосовская Т. А. Российские военные в интеллектуальном освоение Северного Кавказа. Автореф... дисс. ист. наук. Ставрополь, 2018. 51 с.

10. Краснов П. Н. Воспоминания о русской императорской армии. Москва: Айрис-пресс, 2006. 608 с.

11. Лукомский Г. Хроники провинциальных вандализмов // Старые годы. 1911. Октябрь. С.66.

12. Любецька Н. З історії 41-го Селенгінського піхотного полку та його перебування у Дубні // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. збірник: Випуск 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24-25 березня 2009. Луцьк, 2009. С. 124-127.

13. Пламеницька О. Castrum Camenecensis: Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. 672 с.

14. Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ, 2005. 261 с.

15. Цитович Г. А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. Пятигорск: Типо-литография А. П. Нагорнова, 1913. 520 с.

16. Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia. London: James Nisbet, 1826. 538 p.

17. Z Podola // Kraj. 1893. #6. Str. 12.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. Fond 3. Opys 1. Spr.442. Perepiska s Lutskim ueznyim voinskim nachalnikom o raskvartirovanii v g. Lutske 43-go pehotnogo Ohotskogo polka i spiski gorodskih kazarm (31 maia 1905 g. – 1 aprelia 1910 g.). 222 ark.

2. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. Fond 114. Opys 1. Spr.67. O nesoglasii komandira gubernskogo batalona k otvodu v krepostnyh ambrazurah pomesheniya dlya oboza Sevskogo polka (10 avhusta 1861 g. – 25 oktiabria 1861 g.). 7 ark.

3. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. Fond 240. Opys 1. Spr.435. Delo o kvartirnom dovolstvii 186 pehotnogo rezervnogo Kameneckogo polka (5 yanvaria 1893 g. – 21 sentiabria 1895 g.). 127 ark.

4. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. Fond 240. Op.1. Spr.1476. Delo o kvartirnom dovolstvii 36 dragunskogo Ahtyrskogo polka (26 iyulya 1899 g. – 14 sentyabrya 1901 g.). 412 ark.

5. Diterihs M. Ostrog i Ostrozhske knyazhestvo (Ocherki oblastnoj stariny) // Voенно-istoricheskij vestnik. 1911. №7-8; 1912. №1.

6. Zhurnaly zasedanij Proskurovskogo Podotdela Kievskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Voенно-Istoricheskogo Obshchestva // Voенно-istoricheskij vestnik. 1911. №9-10. S. 9.

7. Zhurnaly zasedanij Proskurovskogo Podotdela Kievskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Voенно-Istoricheskogo Obshchestva // Voенно-istoricheskij vestnik. 1912. №1-2. S. 3-5.

8. Kovalskyi M. P. Na uzvyshshi kamianim...: Nezdiisnieni proekty perebudovy sporud Zamkovoi hory v Ostrozi (KhKhKh st.) // V kn.: Etiudy z istorii Ostroha: Narisy. Ostroh: Ostrozka akademiia, 1998. S.150-160.

9. Kolosovskaya T. A. Rossijskie voennye v intellektualnom osvoenie Severnogo Kavkaza. Avtoref... diss. ist. nauk. Stavropol, 2018. 51 s.

10. Krasnov P. N. Vospominaniya o russkoj imperatorskoj armii. Moskva: Ajris-press, 2006. 608 s.

11. Lukomskij G. Hroniki provincialnyh vandalizmov // Starye gody. 1911. Oktyabr. S.66.

12. Liubetska N. Z istorii 41-ho Selenhinskoho pikhotnogo polku ta yoho perebuvannia u Dubni // Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Storinky voiennoi istorii kraiu: Nauk. zbirnyk: Vypusk 30: Materialy KhKhKh Vseukraїnskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 24-25 bereznia 2009. Lutsk, 2009. S. 124-127.

13. Plamenytska O. Castrum Camenecensis: Fortetsia Kamianets (piznoantychnyi – rannomodernyi chas). Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn O. V., 2012. 672 s.

14. Fedorova L. D. Kyivske voienno-istorychne tovarystvo v pamiatkookhoronnomu i kraieznavchomu rusi Naddnyprianskoi Ukrainy pochatku 20 st. Kyiv, 2005. 261 s.

15. Citovich G. A. Hramy armii i flota (sostoyashie v vedomstve protopresvitera voennogo i morskogo duhovenstva). Istoriko-statisticheskoe opisanie. V 2-h ch. Pyatigorsk: Tipo-litografiya A. P. Nagornova, 1913. 520 s.

16. Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia. London: James Nisbet, 1826. 538 p.

17. Z Podola // Kraj. 1893. #6. Str. 12.